

بررسی روابط فضایی و پلان گرافی مسجد کبود تبریز

پیشوا رشید پوری^۱

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده هنر، گروه معماری، معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران

چکیده

بررسی پلان ها و روابط فضایی بناهای تاریخی فرهنگی می تواند علاوه بر شناخت نحوه زندگی و بینش گذشتگان نحوه برخورد آنان با چالش های طراحی در حوزه معماری، عمران و شهرسازی را سنجید و با بررسی مناطق مختلف در راستای یافت الگوهای یکسان و تفاوت های آنان نتایج حاصله را در بکارگیری معماری معاصر مورد توجه قرار داد. مسجد کبود تبریز یکی از بناهای که با توجه به دوره زمانی و حاکمیت متفاوت (قره قویونلوها) از منظر ساخت با دیگر مساجد هم دوره خود متفاوت است. اما وجود رگ های هویت ایرانی در بنا می تواند مورد توجه قرار گیرد وجود این تناقضات در ساختار و پلان ها و در کنار بکارگیری نیارش و عناصر ساخت ایرانی می تواند مورد توجه قرار گیرد از این رو پژوهش پیشه رو به روش توصیفی تحلیل و با استفاده از منابع کتابخانه ای و میدانی سعی داشته است تا با بررسی پلان ها و روابط فضایی این مسجد الگوی طراحی آن را مورد بررسی قرار دهد و به این نتیجه رسیده است که با توجه به الگو پلانی ساخت شده مسجد این بنا بیشتر شباهت را به مساجد عثمانی داشته است اما از نظر مصالح بکار گرفته شده و نیارش بنا و همچنین ساخت بنا از تکنیک های معماری ایرانی در ساخت آن بهره جسته شده است.

واژگان کلیدی: پلان، روابط فضایی، مسجد کبود، تبریز

مقدمه

مسجد کبود تبریز یکی از با اصالت ترین مساجد ایرانی است که با توجه به شکل پلانی ابهامات زیادی در مورد آن وجود دارد که با بررسی تاریخی آن میتوان به رفع این ابهامات پرداخت است مسجد بر خلاف سایر مساجد از فرم مربع گونه خارج گردیده است و اتصال یک گنبد به یک شبستان و همچنین دو بال مستطیل شکل به شکل مساجد عثمانی و در کنار استفاده از کاشی های فیروزه ای با نقش برجسته های ایرانی و نوشته های خاصش جلوه خاصی به بنا بخشیده است. غالب اهل تسنن بودن حکومت قره قویونلوها و هویت ایرانی جلوه ویژه را در ساخت بنا به وجود آورده است بنایی با هویت دوگانه که بررسی آن جالب توجه و بسیار مهم به نظر می رسد.

روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی در قالب بررسی روابط فضایی بنای مسجد کبود تبریز انجام گرفته است. ابتدا با استفاده منابع کتابخانه ای تاریخیچه و شکل اولیه مسجد کبود پژوهش گردیده شد سپس با استفاده از منابع روز به بررسی وضعیت فعلی این مسجد پرداخت شد.

مبانی نظری

قره قویونلو

قره قویونلو یا قراقویونلو دودمانی از حاکمان ترکمان ایرانی تبار و مسلمان بود که نزدیک به صد سال (از ۷۸۰ تا ۸۷۴ هـ.ق) بر آذربایجان، شرق آناتولی و قفقاز حکمرانی کردند. (Koyunlu ۲۰۲۰) خانواده ی حاکم قراقویونلو از قبیله ی ییوا، به ویژه ایل بهارلو بودند. (Golden ۲۰۲۰) آن ها از طوایفی بودند که هنگام حمله ی مغول مسکن خود را حوالی دریاچه ی خوارزم ترک کرده، به ایران آمدند و هر طایفه از آنان در جایی استقرار یافتند. هنگامی که دولت ایلخانان مغول منقرض شد، ترکمانان هم مانند سایر طوایف ترک از فرصت استفاده کرده صاحب قدرت شدند. این قبیله در شمال شرقی دریاچه ی وان با مرکزیت ارچیش به قدرت رسیدند.

تاریخ و جغرافیای بستر در زمان شک لگیری مسجد کبود تبریز؛ خلاص های از یافته ها

مسجد کبود تبریز یا مسجد مظفریه (گوی مسجد) از جمله بناهایی است که در دوران حکومت جهانشاه قراقویونلو و به همت همسرش خاتون جان بیگم در سال ۸۷۰ ق در مجموعه مظفریه ساخته شده است (کربلایی تبریزی ۱۳۴۴، ج ۵۲). در دوران حکمرانی جهانشاه بر منطقه تبریز و بعد از آن، پادشاهی بر ایران، دو دولت قدرتمند عثمانی و تیموری و قبایل ترکمن آق قویونلو در همسایگی با قلمرو جهانشاه حضور داشتند. همه این اقوام به نوعی دارای ریشه های نسلی، مشابه از دوران سلجوقی بوده و مبدأ نسبی خود را از اوغوزخان، فرزند قره خان، برم یگیرند (سومر ۱۳۹۰؛ نجفلی ۵۲۲، ۱۳۹۰). علاوه بر شناخت دولتهای مستقر در محدوده و بستر زمانی مورد مطالعه (از ترکستان، ۱۷، ۴۰؛ باسورث ۱۳۸۱ تا آناتولی غربی در قرن هشتم و نهم هجری)، کبی از موضوعات تعیین کننده در سرنوشت و ادامه حیات دولتهای در منطقه، نوع

رابطه حاکمان با جریانهای تصوف بوده است. جریانهای تصوف با رنگ و بوی مذهبی و عرفانی، موفق به ایجاد پایگاههای قوی و پرشمار اجتماعی شده بودند. از اینرو به نظر می رسد با پرداختن به موضوعاتی نظیر سطح « سرگذشت زندگی جهانشاه و همسرش خاتون جان بیگم»، به عنوان بنیان مسجد و مجموعه مظهریه تبریز «رسوم و فرهنگ» و « روابط سیاسی و فرهنگی جهانشاه قراقویونلو با دولتهای همجوار و جریانهای تصوف در منطقه بتوان به دانش نسبی از بستر، « مشترک (به خصوص در معماری) ترکان عثمانی، ترکان تیموری و ترکمنهای قره قویونلوزمانی و مکانی که مسجد کبود در آن شکل گرفته است، دست یافت. (دهقانی تفتی، ۱۴۰۰)

شناخت معماری

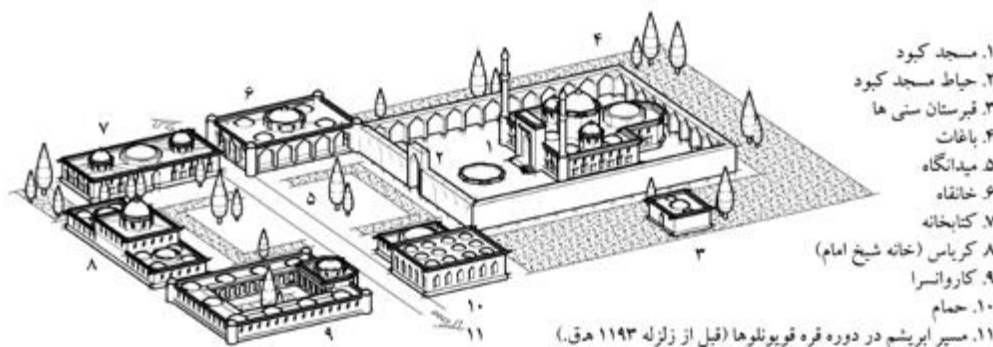
مسجد کبود از نمونه های منحصر به فرد معماری کهن ایرانی و تنها بنایی است که از دوره فرمانروایی قراقویونلوها در پایتخت آنان، یعنی تبریز، باقی مانده است. زیبایی های معماری این مسجد چنان جالب و جذاب است که اینک نیز پس از گذشت قرن ها و صدماتی که بر کلیت ساختاری آن وارد آمده است، هر انسان صاحب ذوقی را متحیر و مبهور می سازد. مورخان و جهانگردان مختلفی که در طول تاریخ، از این مسجد چه قبل از ویرانی و چه پس از آن دیدن کرده اند، در وصف آن و تزیینات اش سخن ها بسیار گفته اند. در اینجا به نقل سخنی از نادر میرزای قاجار مؤلف کتاب هر که تفصیل : تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز اکتفا می کنیم که در مقدمه بحث درباره مسجد کبود نوشته است نگارش بنای مسجد کبود جهانشاه را نماید، در حقیقت، زحمت مفتی به خود داده است و تفضیل یک ذرع را کما هو وی در ادامه با بیان تأسف از وضعیت ویران این مسجد و با ، « حقه نتوانسته از عهده برآید روزگار بگذرد که چشم روزگار : اذعان به اینکه این بنا از مراتب بی نظیر صنعت و ظرافت برخوردار است، می نویسد چنین بنایی را نخواهد دید (نادر میرزا ۱۰۸، ۱۳۷۳) آنچه نادر میرزا در شرح زیبایی های مسجد کبود نوشته، نمونه ای از توصیفات تاریخی است که درباره این بنا در متون تاریخی آمده است (کبیر صابر، ۱۳۹۳)

مجموعه مظهریه

مسجد کبود در اصل، عضوی از یک مجموعه معماری بزرگ تر به نام مجموعه مظهریه بود این مجموعه عبارت بود از مسجد و خانقاه و صحن و کتابخانه و جز آن که اکنون از آن همه، تنها ویران های مسجدی به نام مسجد کبود بازمانده است. کتیبه سردر مسجد آن را از آن ابوالمظفر جهانشاه می شناساند و بدین انگیزه به این بناها مظهریه نیز می گفته اند (: ذکاء ۱۳۶۸ ۱۸۳، ج. ۳) وصف نظام معماری اصیل این مجموعه در برخی منابع تاریخی، همچون روضات الجنان و جنات الجنان و در سیاحت نامه های سیاحانی همچون کاتب چلبی، اولیاء چلبی، تاورنیه و... درج شده است (تصویر ۱). مادام دیولافوا که در دوره قاجاریه از وضع مخروب این بنا دیدن کرده، بدون ارائه سندی نوشته است که در ابتدای ساخت مسجد کبود، حیاط بزرگی پیرامون آن را احاطه کرده و در اطرافش، طاقناهای جالب توجهی کار شده بود و در مرکز آن، حوض بزرگی برای وضو گرفتن وجود داشت (دیولافوا، دونور و اکادمی، ۵۷، ۱۳۶۹). متأسفانه در گذر زمان، شکوه و عمران مجموعه مظهریه چندان دوام نمی آورد و به واسطه زمین لرزه های مکرر تبریز، آسیب دیده و از هم پاشیده

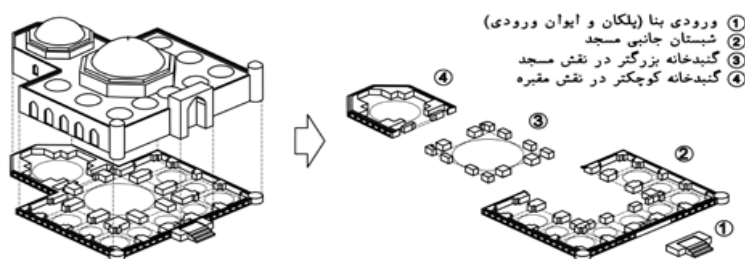
میشود و بقایای آن، سال ها در بیرون از باروی شهر و با فاصله ای نه چندان زیاد از درب خیابان به صورت ویرانه ای رها شده، درآمده بود (ذکاء ۱۳۶۸، ۱۸۵: ج. ۳). اما آنچه اینک از مهم ترین عضو مجموعه مظفریه، یعنی مسجد کبود در برابر دیدگان ما قرار دارد، بنایی است که حاصل مرمت ها و مداخلات هشتاد سال اخیر (از دوره پهلوی اول تا کنون) در آن و محوطه پیرامون اش است. لذا آنچه پژوهشگران معاصر در درک و تحلیل این بنا می بایست بدان دقت کنند، آن است که وضعیت موجود این بنا، همانی نیست که معماران اولیه اش در عصر قراقویونلوها اراده کرده بودند. (کبیر صابر، ۱۳۹۳)

تصویر ۱: شکل فرضی و بازسازی شده مجموعه مظفریه در زمان قراقویونلوها (کبیر صابر، ۱۳۹۳)

فرم معماری مسجد

از نظر فرمی، مسجد کبود در مقایسه با دیگر مساجد مشهور ایرانی، فاقد میانسراست. برای درک این سخن برای نمونه، می توان مسجد کبود را با مسجد گوهرشاد مشهد که هر دو در یک دوره ساخته شده اند، مقایسه کرد. راهکار انتخابی معمار سازنده مسجد کبود، سازگاری مطلوبی با وضعیت اقلیمی شهر تبریز (اقلیم سرد کوهستانی) به وجود آورده است، به نحویکه تمام بخش های این مسجد می توانستند در فصول مختلف سال، به ایفای نقش عملکردی خود بپردازند. از نظر ترکیب حجمی، شاکله کلی این بنا حاصل اجتماع دو گنبدخانه است که یکی بزرگ تر و در نقش مسجد و دومی کوچک تر و در نقش مقبره می باشد. تنها دسترسی به اندرون این دو گنبدخانه، از طریق ایوان ورودی آن است که در جانب شمالی تعبیه شده است. ایوان ورودی مذکور، در میانه نمای شمالی قرار گرفته که توسط چند پله از سطح معبر ارتفاع میگیرد. دو مناره این مسجد در دو سوی ایوان ورودی و با فاصله ای نسبتاً زیاد از آن، در گوشه های بنا مستقر شده اند (کبیر صابر، ۱۳۹۳) (تصویر ۲)

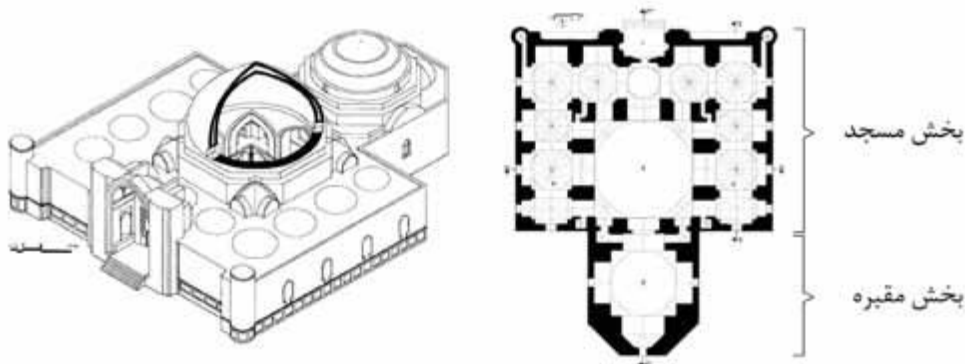
تصویر ۲: بررسی ترکیب حجمی مسجد کبود (کبیر صابر، ۱۳۹۳)

البته همان گونه که پیش تر نیز اشاره شد، آنچه اینک از کلیت حجمی و ساختار فرمی مسجد کبود در برابر دیدگان ما قرار دارد، یک موجودیت معمارانه مرمت شده است. طبق گزارشات مندرج در پرونده مرمتی این بنا، اقدامات حفاظت و مرمت در آن، از سال ۱۳۰۸ هجری شمسی شروع شده و تا الان ادامه دارد. (کبیر صابر، ۱۳۹۳)

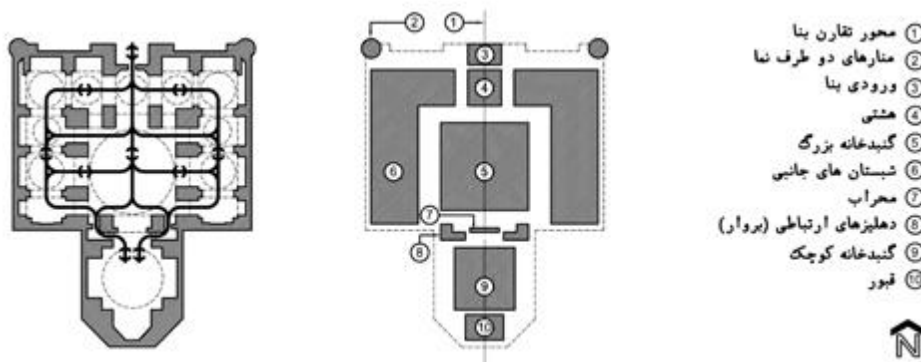
روابط عناصر پلان

این بنا بنیادی چندمنظوره است. منظور از است (تصویر ۳)؛ زیرا «مسجد بقعه» یا «مسجد مقبره» این سخن، اشاره به عملکرد دوجبهی این بنا به عنوان بخش جنوبی این بنا، عملکرد مقبره دارد و قبوری که در آنجا هستند، طبق مستندات تاریخی، متعلق به جهانشاه و صفت المظفریه مؤنث است؛ لذا نمی تواند «برخی از اعضای خانواده اوست (ترابی طباطبایی، ۱۳۷۹)». دلیل دیگر آنکه برای مسجد به کار رفته باشد هرچند باستناد کتیبه بنا مسجد بودن یکی از کاربردهای آن مؤسسه است. (ویلبر گلمبک و هلد ۱۳۷۴، ۵۸۴)

تصویر ۳: پلان و پرسپکتیو مسجد کبود (حاجی قاسمی و همکاران، ۱۳۸۳)

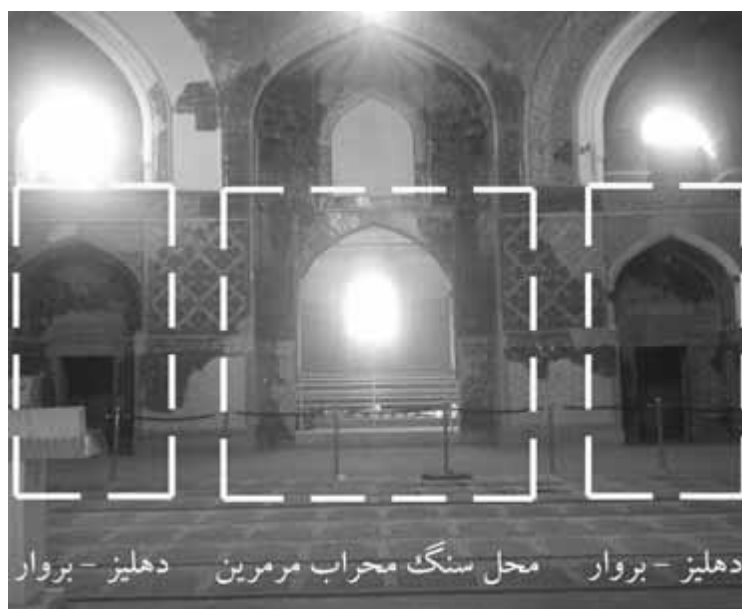
از نظر سلسله مراتب، دسترسی به فضای مقبره تنها زمانی میسر است که ابتدا به فضای مسجد وارد شده باشیم و سپس، از طریق دو دسترسی بروار که در طرفین محراب مسجد واقع شده اند، قصد ورود به بخش مقبره را داشته باشیم (تصویر ۴)

تصویر ۴: روابط عناصر و ریزفضاهای مسجد کبود

تاورنیه سیاحی که در عصر صفوی از این بنا دیدن کرده است، درباره نحوه گذر از گنبدخانه بخش مسجد به از این گنبدخانه بخش مقبره می نویسد «گنبد گنبدخانه مسجد داخل یک گنبد کوچکتری می شود که خیلی قشنگ تر از اولی

است. در عمق آن از سنگ مرمر شفاف سفید چیزی ساخته شده که شباهت به دری که باز نمیشود، دارد سنگ محراب مفقوده مسجد (تاورنیه ۱۳۳۶، ۶۸) این بخش از مسجد، با توجه به قبوری که فعلاً نیز در سردابه آن موجودند، عملکرد مقبره بودن آن محرز است و براساس توصیفات تاورنیه، در محل اتصال آن به گنبدخانه اصلی، حاجبی از جنس سنگ مرمر و محرابی شکل داشته است. وجود دو دهلیز یا بروار برای ایجاد دسترسی از گنبدخانه اصلی به درون گنبدخانه مقبره، مؤید عدم امکان دسترسی مستقیم بین این دو فضا بوده است و احتمال وجود مانعی مشابه آنچه بحث شد، به یقین میل میکند (تصویر ۵) ناگفته نماند که مرحوم پیرنیا نیز حین بحث درباره مسجد کبود بر وجود محراب در طرح اولیه آن اشاره کرده و گفته است: "محراب نخستین مسجد ویران شده، و آن را بعداً درگاه کرده اند" (پیرنیا ۲۶۶، ۱۳۹۰)

تصویر ۵: نحوه روابط فضایی بین دو گنبدخانه در مسجد کبود

فرم گنبد

غالب اطلاعات تاریخی درباره مسجد کبود تبریز، اطلاعاتی هستند که مؤلفان آن ها زمانی از مسجد دیدن کرده اند که این بنا در وضعیت ویرانی قرار داشته و اثری از گنبد آن باقی نبوده است. عموم اهل فن می دانند که گنبد فعلی مسجد کبود اصیل نبوده و حاصل مرمت های معاصر است؛ اما آنچه در اینجا محل تأمل است، شناخت فرم اصیل گنبد مسجد قبل از انهدام آن است. برای رسیدن به چنین شناختی، در حال حاضر، مدارک کافی در دست نیست، اما دو سند تصویری ترسیم شده در سال های پیش از ویرانی مسجد، یعنی مینیاتور مطرا قچی و کروکی شاردن فرانسوی در این زمینه می توانند تا حدی روشنگر باشند (تصویر ۶)؛ به ویژه مینیاتور مطرا قچی که اطلاعات نسبتاً روشنتری را در خود دارد و نشان میدهد که گنبد مسجد بر روی یک ساقه استوانه ای (گریو) قرار داشته است. موضوع استقرار گنبد این مسجد بر روی گریو را آندره گدار نیز در بحثی اظهار کرده و معتقد بود که گردن استوانه ای شکل مسجد کبود بر اضلاع هشت گوشه مماس

Arden International
Community College LLC

CVVT

3rd international conference on civil engineering architecture and information technology in urban life

September 19, 2024 Tbilisi - Georgia

بوده است (گذار و دیگران ۱۳۸۷، ۱۱۴ ج. ۳). البته این موضوع، یعنی استقرار گنبد اولیه مسجد بر روی گریو، از یک منظر: دیگر نیز قابل بحث است؛ بدین مفهوم که بررسی آثار معماری هم‌دوره با این مسجد، به خصوص آثار معماری دوره تیموری، آشکار می‌سازد که بدیع‌ترین و هنوز هم برترین نوآوری معماری تیموری، گنبد سروی شکل بلند آن روی ساقه کشیده استوانه‌ای است (پوپ ۱۳۸۷، ۱۳۳۲ ج. ۳) از این رو، به احتمال قوی، ترکیب حجمی گنبدی که در مینیاتور مطراقچی دیده می‌شود، به فرم اولیه گنبد مسجد کبود نزدیک باشد

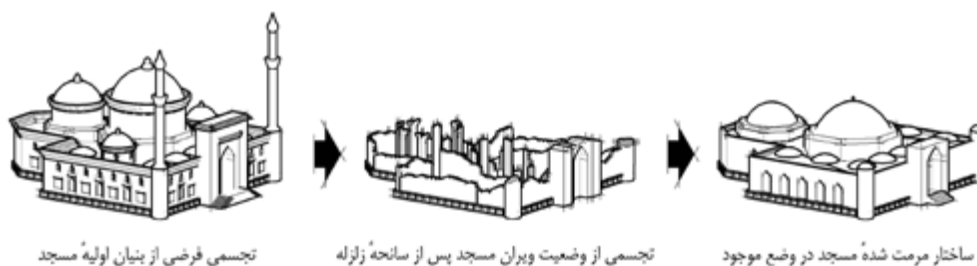

مسجد کبود در کروکی شاردن (۱۰۸۴هـ/۱۶۳۷م)

مسجد کبود در مینیاتور مطراقچی (۹۴۰-۹۴۲هـ/۱۵۳۳-۱۵۳۴م)

تصویر ۶: اسناد تصویری قبل از ویرانی مسجد کبود (فخاری تهرانی، پارسی و بانی مسعود ۱۳۸۴)

در ذیل، براساس اطلاعات مندرج در کتب تاریخی و نیز بر پایه اطلاعاتی که از طریق مینیاتور مطراقچی و کروکی شاردن قابل استنتاج است، تجسمی از نحوه تحول فرمی شاکله کلی مسجد کبود به خصوص گنبد آن از زمان احداث تاکنون در سه مقطع تاریخی به تصویر کشیده شده است (تصویر ۷)

تجسمی فرضی از بنیان اولیه مسجد

تجسمی از وضعیت ویران مسجد پس از سانحه زلزله

ساختار مرمت شده مسجد در وضع موجود

تصویر ۷- تحلیل معماری مسجد کبود تبریز و ریشه الگوی آن

نتیجه گیری

تعداد قابل توجهی از پژوهشگران معماری به بررسی مسجد کبود تبریز پرداخته و نتایج متفاوتی از جنبه میزان تأثیرپذیری الگوی معماری آن از معماری ایرانی و عثمانی گرفته اند. علاوه بر تشکیک در خاستگاه ریشه الگوی معماری بنا، برخی نتایج مبهم دیگر نیز در ارتباط با موضوعاتی نظیر موقعیت قرارگیری مسجد در مجموعه، کارکرد، کارشی و اتصال دو گنبدخانه به یکدیگر در کی محور و همچنین ترکیب گنبدخانه و مردگرد در دورتادور آن به دست آمده که این به دلیل وجود شواهدی به ظاهر مشابه، در معماری هر دو منطقه ایران و عثمانی است. یافته ها نشان داد تعامل و اشتراکات گسترده بین فرهنگ معماری ایران و عثمانی در ساخت بناهایی با ماهیت مذهبی آرامگاهی وجود داشته و این موضوع در دوران تیموری قره قویونلو به بالاترین حد خود می رسد. مسجد کبود تبریز از لحاظ دستگاه ساخت معماری، کارشی و، حس مکان، کارکرد، سازه، نما و جزئیات، کاملاً ایرانی بوده و در تداوم گسترش بناهای گنبدخان های ایرانی شکل می گیرد. بیشترین ارتباط معماری بین مساجد عثمانی با مسجد کبود تبریز و برخی دیگر از بناهای دوره تیموری ایران، از جنبه تزیینات معماری است که در این مورد نیز غالباً استادکاران و کاشیکاران تبریزی و ایرانی با حضور در بورسها به کار در مساجد عثمانی پرداخته اند.

منابع

- پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۸۳. سبک شناسی معماری ایران. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: معمار. تاورنیه، ژان باتیست. ۱۳۸۳. سفرنامه تاورنیه. ترجمه حمید ارباب شیرانی. تهران: نیلوفر.
- دهقانی تفتی، محسن، زهرالسادات مدرس و غلامحسین معماریان. ۱۴۰۰. ریشه یابی الگوی معماری مسجد کبود تبریز. مجله مطالعات معماری ایران. دو فصلنامه معماری ایرانی شماره ۱۹ بهار و تابستان ۱۴۰۰. صفحات ۵-۵
- دیولافوآ، ژان لژیون، و افسر اکادمی. ۱۳۶۹. ایران: کلده و شوش. ترجمه علی محمد فر هوشی. تهران: دانشگاه تهران
- ذکاء، یحیی. ۱۳۶۸. شهرهای ایران. تألیف محمدیوسف یکانی. چاپخانه فرهنگ و ارشاد اسلامی با همکاری انتشارات جهاد دانشگاهی.
- سومر، فاروق. ۱۳۹۰. تاریخ غذا (ترکمنها): تاریخ، تشیکلات طایفهای و حماسی. ترجمه وهاب ولی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
- کبیرصابر، محمدباقر، حامد مظاهریان، و مهناز پیروی. ۱۳۹۳. ریخت شناسی معماری مسجد کبود تبریز. مطالعات معماری ایران
- کربلایی تبریزی، حافظ حسین. ۱۳۴۴. روضات الجنان و جنات الجنان. تصحیح و تعلیق جعفر سلطان القرائی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- نادر میرزا. ۱۳۷۳. تاریخ و جغرافی دار السلطنه تبریز. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تبریز: ستوده.
- نجفلو، توفیق. ۱۳۹۰. قره اقویونلوها و آغ قویونلوها. تبریز: اختر.
- ویلیبر، دونالد، و لیزا گلیمبک. ۱۳۷۴. معماری تیموری در ایران و توران. ترجمه محمدیوسف کیانی و کرامت الله افسر. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

Golden, Peter B. 2020. An Introduction to the History of the Turkic Peoples .,
Koyunlu, Kara. 2020. " Turkmen tribal federation that ruled Azerbaijan, Armenia, and Iraq from about 1375 to 1468." Retrieved .